

Milovan Djilas

Den moderna fysiken i Stalins Sovjet

Introduktion

Under Stalin-epoken hamnade en hel del naturvetenskap i strykklasse. Detta berodde på att ideologiska ståndpunkter kom att utöva ett stort inflytande på och påverka inriktningen av vetenskapen. Detta berodde i synnerhet på att man lät *filosofiska* uppfattningar – främst baserade på dogmatiska tolkningar av vad Marx och Engels skrivit, särskilt om ”den dialektiska materialismen” – avgöra vad som var rätt och fel när det gällde vetenskapliga frågeställningar, inte den vetenskapliga forskningen.

Detta synsätt fick särskilt stort genomslag när det gällde biologin och i synnerhet ärftlighetsläran, där en charlatan, Trofim Denisovitj Lysenko (1898-1976), vann Stalins gunst och under flera årtionden lyckades leda in den sovjetiska ärftlighetsforskningen på farliga avvägar. Lysenkos grundtanke var att förvärvade egenskaper kunde gå i arv, dvs att arvsmassan kunde ändras av miljöfaktorer, i strid mot de lagar och mekanismer som den internationella ärftlighetsforskningen hade kommit fram till och som det rådde samsyn om.

Lysenkos idéer tillämpades i stor skala för att förändra olika grödor, främst för att de skulle kunna odlas i karg miljö. Resultatet blev stora bakslag. Sovjetiska vetenskapsmän som protesterade mot dessa stolliga idéer förföljdes, inspärrades och blev i vissa fall t o m avrättade.

Medan Lysenkoismen har dryftats en hel del (se lästipsen nedan), så är det betydligt mindre känt att även den moderna fysiken och en del andra vetenskapliga grenar stötte på ideologisk patrull. Detta gäller särskilt kvantmekaniken (atomfysiken) och Einsteins relativitetsteori, liksom den tvärvetenskapliga cybernetiken (kybernetiken), som hade stor betydelse för utvecklingen av datortekniken.

Om detta skriver den ryske biokemisten/historikern Zjores Medvedev i boken *Vetenskap i Sovjet* (svensk övers. 1979):

Några filosoferande fysiker armbågade sig fram till höga poster och förklarade raskt de kvantfysikaliska teorier som framlagts av Einstein och många andra vara ”idealistiska” och ”reaktionära”. Cybernetiken betecknades också som ”borgerlig pseudo-vetenskap” och blev helt sonika förbjuden, inte bara som forskningsområde utan också som ämne för studier och debatt. Detta förbud resulterade så småningom i att utvecklingen av elektronik och datateknik fördröjdes. Klyftan i fråga om datorer och elektronisk utrustning blev så vid att den ännu inte kunnat fyllas igen.

Men motståndet mot den moderna fysikens landvinningar fick inte lika stora konsekvenser som i biologin, helt enkelt därför att Stalin & Co var tillräckligt pragmatiska för att inse att man för att bli kunna utveckla kärnkraft och atombomber var tvungna att låta naturvetarna få ganska fria händer.

Den som fick i uppdrag att leda framtagandet av kärnvapen var dåvarande chefen för säkerhetstjänsten, Berija. I boken *Kalla kriget* skriver Björn Kumm (s 174-75):

När det gällde atombombsprojektet drog Berija av rent praktiska skäl en gräns mot det statsbärande kommunistpartiets ideologiska inblandning. Vissa delar av kärnfysiken stred, menade partiideologer, mot Karl Marx tankar. Cybernetiken, grunden för datorteknologin, uppfattades som borgerlig kvasivetenskap, och även kvantmekaniken ansågs strida mot marxismen. Det står heller ingenting om kärnvapnen i *Kapitalet*.

Antingen, sade en atomfysiker ganska burdust men uppenbarligen med Lavrentij Berijas stöd, låter ni oss arbeta med Einsteins teorier, eller också får ni ingen atombomb. Därefter upphörde efterhand de partiideologiska angreppen mot atomfysikerna.

Således kunde de sovjetiska fysikerna, trots visst motstånd från konservativa krafter, tränga in i den moderna fysiken.

Inte desto mindre så kan det vara intressant (och nyttigt) att titta lite närmare på hur motståndarna mot den moderna fysiken argumenterade, inte minst som avskräckande exempel. En av de få som tittat lite närmare på detta är den jugoslaviske f d kommunisten Milovan Djilas, i boken *Det ofullkomliga samhället* (1969). Han gör det främst genom att citera uppslagsverket *Stora sovjetencyklopedin (Bolsjaja Sovjetskaja Entsiklopedija)*. Vi återger nedan ett utdrag ur Djilas' bok för att få en uppfattning om hur man från stalinistiskt håll argumenterade.

Men innan vi ger ordet till Djilas följer här en del lästips, som främst handlar om Lysenko-affären, men som också tar upp frågeställningen mer generellt.

Lästips

Dominique Lecourt: *Fallet Lysenko, Ideologi och vetenskap i Sovjetunionen* (1981). Se även Hillel Ticktins [Recension av Fallet Lysenko — ideologi och vetenskap i Sovjetunionen](#).

Medvedev, Zhores A.: *The Rise and Fall of T.D. Lysenko* (1971)

[Vetenskap i Sovjet](#). (bok)

[Stalin och Lysenko](#) (artikel).

Löwy, Michael: [Stalinistisk ideologi och vetenskap](#)

Se även [Den dialektiska materialismen och vetenskapen](#), författad 1949 av den brittiske stalinisten Maurice Cornforth, som 1955 gavs ut i svensk översättning på svenska kommunistpartiets förlag. I denna skrift, försvarar Cornforth Lysenkoismen, vilket visar att denna pseudovetenskap fortfarande, 2 år efter Stalins död, omhulldades i kommunistiska kretsar.

Några ord om Djilas-utdraget

I den nedan återgivna texten skriver Djilas:

Det kan ligga något i det om man vill anmärka, att större delen av vad jag här utsätter för kritik bara är en sida av marxismen, ett marxistiskt drag eller, som anklagelsen för det mesta lyder numera bland de östeuropeiska ledarna, Stalins speciella förvrängning av marxismen.

Detta är helt riktigt. Men Djilas vill gå längre och menar att den stalinistiska förvrängningen marxismen, och i synnerhet synen på den ”dialektiska materialismen”, har sina rötter i fel och brister hos marxismen som sådan. Denna slutsats hänger givetvis ihop med hans egen politiska utveckling och demoralisering som dissident i det titoistiska jugoslaviska partiet.

Men på den punkten håller inte undertecknad med Djilas: Man kan mycket väl vara ”marxist” utan att förfalla till en bokstavstrogen (religiös) tolkning av vad ”klassikerna” skrev – i själva verket strider en sådan inställning mot den vetenskapligt kritiska inställning som utmärker en levande marxism. Detta betyder bl a att det som marxismens ”klassiker” (Marx, Engels, Lenin osv) skrivit inte kan behandlas som en samling dogmer eller sanningar bortom tid och rum. De var inte allvetande, utan de kunde ha (och hade) fel när det gäller mycket, i synnerhet gäller detta naturvetenskapen, som utvecklats enormt under det senaste århundradet. Detta kan vara bra att ha i åtanke vid läsning av Djilas.¹

Martin F (28/4 2020)

¹ Trotskij är ett exempel på en marxist som var öppen för vetenskapliga och tekniska framsteg, inklusive den moderna fysiken (se t ex hans artikel [Radio, vetenskap, teknik och samhälle](#) från 1926).

Ideologiernas skymning

Ur Milovan Djilas, *Det ofullkomliga samhället*, sid 77- 91

När Lenin 1908 utgav *Materialism och empiriokriticism*, det enda arbete av hans hand som kan göra anspråk på att betraktas som filosofiskt, var relativitetsteorin, som hade offentliggjorts 1905², knappast känd annat än inom en trång krets av experter, som ofta nog betraktade den som en kontroversiell teori. Därför kan man knappast klandra Lenin för att han inte har tagit med den i sina undersökningar. Men han var intellektuellt aktiv ända fram till 1922 (han dog 1924), och i hans talrika arbeten — alla översvämmade av dialektiska och materialistiska uttalanden — kan man ingenstans finna någon undersökning av kvantteorin eller relativitetsteorin; namnen Planck och Bohr nämns inte ens, och Einstein beskärs bara två rader, närmast parentetiskt, ty detta var en tid då han attackerade ”fashionabla” europeiska filosofer som hade ”tagit upp Einstein”. I *Materialism och empiriokriticism* och i senare filosofiska anspelningar försvarar han Marx' filosofiska åsikter och ännu mer Engels' utan att på något sätt modifiera dem i det väsentliga. Och vad som är mer betecknande, han gör detta genom att från den klassiska fysiken hålla fast vid den newtonianska uppfattningen om tidens och rummets oföränderlighet, rummets tredimensionella natur osv. Han var mycket klarsynt och han förstod att den moderna fysikens teoretiska undersökningar och upptäckter inte stod i samklang med hans dialektiska ritningar, vilket är orsaken till att han så ofta talade om ”krisen inom den moderna fysiken”. I vad mån hans anspråk och förutsägelser har visat sig riktiga kan man se av den store fysikern J. Robert Oppenheims förklaring, att vetenskapen efter slutet av andra världskriget har gjort mer betydelsefulla upptäckter än under hela den föregående delen av mänsklighetens historia. Det är inte att undra på att våra begrepp om världen och människans villkor förändras! Men krisen inom det dialektiska schemat för tingen fanns där i själva verket, reell och uppenbar, hela tiden, fast Lenin var oförmögen eller ovillig att se den, därför att den skulle ha satt i fara de visioner som var hans livsluft och garantin för hans ingenium. Med beundransvärd hetta och övertygelse blottlade han med hjälp av citat från Marx och Engels orimligheterna i olika tvivlares åsikter; och han var verkligen framgångsrik i detta även om inte den filosofiska världsbilden, inte ens den marxistiska, som följd därav utvidgades eller klarlades. Han gycklade ofta med de ”filosofierande fysikerna” fast hans egen roll som ”fysicerande filosof” var långt mindre avundsvärd. Rätt skall vara rätt emellertid: Lenin var inte fysiker, han hade inga expertrådgivare och han var så överhopad med andra uppgifter att han aldrig lyckades göra sig närmare förtrogen med ämnet. Men hans efterträdare har haft tid, och de har haft tillgång till experter i överflöd. Men i allt väsentligt har de likafullt bara upprepat vad Engels och Lenin har sagt, och det fortsätter de med, och dövar sina egna öron med patetiska deklamationer om hur Lenin med sitt snille har gjort den moderna vetenskapens landvinningar allmängiltiga, generaliserat dem.

Om Stalins filosofiska generaliseringar har redan tillräckligt sagts. Vad beträffar Mao Tse-tungs åsikter är de, såvitt jag har kunnat se, originella endast i fråga om gerillakrigföring, medan de i alla andra hänseenden bär prägeln av att vara en ännu större överförenkling, låt vara uttryckt med en övertygelsens kraft som kan jämföras endast med Lenins.

Marxismens filosofiska grundvalar, sådana de lades vid mitten av artonhundratalet och systematiserades fram till sjuttioalet, har sålunda förblivit i allt väsentligt oförändrade, samtidigt som den moderna vetenskapen har gjort enorma framsteg. Engels' förhoppning har inte blivit förverkligad: ”Materialismen måste ändra sin form med varje epokgörande upptäckt på naturvetenskapernas område”. Och det hoppet hade aldrig kunnat bli verklighet. Även om marxismen inte hade blivit omformad till maktkampens teori och därefter till maktens dogm,

² Det som publicerades 1905 var den *Speciella relativitetsteorin.*, som det således handlar om här. Det skulle dröja ända till 1915 innan Einstein började presentera sin *Allmänna relativitetsteori*, som således var helt okänd när Lenin skrev sin text. – *Red*

så är den marxistiska materialismen alltför djupt förankrad vid sin hegelianska dialektiska klippgrund för att kunna vara formbar nog att kunna bringas i harmoni med vetenskaperna.

Men även om detta har visat sig omöjligt, så skulle det väl ändå ha kunnat förekomma skeptiker och vetenskapliga experter inom den marxistiska rörelsen vilka velat proklamera denna omöjlighet? Sådana män har obestriddligen förekommit, men de har antingen bedragit sig själva eller tystats — tron är starkare än fakta, livsbehoven mer avgörande än sanningen. Men har det då inte förekommit icke-marxistiska vetenskapsmän inom kommunistiska länder som har pekat på anomalin i situationen? Utan tvivel har vetenskapsmännen varit på det klara med detta, men de har antingen hållit sig till delfrågor eller, vanligare, gjort deklarationer som underbyggt autenticiteten av dogmen och partiledarens allvetenhet, detta i hopp att därmed undgå förföljelse och få överleva på intellektuella områden av större beständighet och mer givande än politikens. När allt kommer omkring är också vetenskapsmän människor, de måste tjäna sitt bröd i en given social miljö sådan den är, och även om de i likhet med politikerna talar alltför mycket om sina samveten, så gör de i sista hand vad de kan efter sina principer. Genom åren har en konvention växt fram enligt vilken vetenskapsmännen till skenet bekräftar samstämmigheten mellan deras egna teorier och de marxistisk-leninistiska dogmerna: i sina politiska uttalanden levererar de lovsånger till de ”genier” som är deras ledare och till de ”visa männen i ledande ställning” och deras skrifter är späckade med citat från de marxistisk-leninistiska ”klassikerna”, dvs, Marx, Engels, Lenin, Stalin, Mao Tse-tung och naturligtvis med omnämnanden av den sittande nationella ledaren i deras eget land — allt detta i avsikt att skaffa en inträdesbiljett för deras allvarliga vetenskapliga analyser och för resultaten av deras forskning till de offentliga fora och till universiteten.

Men det måste förefalla ganska anmärkningsvärt att det marxistiska lärosystemet — trots de uppenbart och oavslutligt växande oöverensstämmelserna mellan det och de exakta vetenskaperna — har lyckats hålla sig vid liv och framförallt att det har kunnat bli till en styrkekälla för de rörelser det inspirerar. Liksom fallet är med andra sådana företeelser i historien så kan ingen uttömmande förklaring ges till denna ”orimlighet”, av den enkla orsaken att analyser av sociala fenomen, hur vetenskapliga de än må vara, oundgängligen präglas av deras åsikter som utför dem. Och dessutom innefattar nationernas och människosläktets fortsatta existens ett kontinuerligt uppdykande av nya fakta och ny kunskap. Jag har fått den uppfattningen, att vad som här har spelat huvudrollen är frågor om liv eller död för klasser och nationer, vilka på grund av ”historiens orättvisor” har sjunkit ned i hopplöst elände och förfall. Profeter och profetior är förtvivlans frukter. Vad som har verklig betydelse för människor som är utlämnade till slaveri och långsam död, det är inte huruvida en viss världsbild är sann från rationell och vetenskaplig synpunkt utan om den inspirerar dem, om den erbjuder dem några utsikter till förändring i deras levnadsvillkor. För en nation i stigande fara och för människor som i växande grad berövas sin medborgarrätt är det därför mer givande att förbli lojala mot en lära som har erbjudit dem utsikter till förbättring än att underkasta denna lära vetenskaplig granskning och jämförelse.

Blotta tanken på något sådant — att underkasta den knäsatta teorin kritisk granskning — har framställts som förrädisk. Och denna tanke blir obestriddlig för de troende, eftersom de som kämpar för deras vision av ett bättre liv i och med den marxistiska teorin är utrustade med övertygande förklaringar på de sociala relationernas område, nämligen i fråga om de kriser och konflikter som staten och andra sociala organismer har dragits in i, i Ryssland och Jugoslavien till exempel. Det väsentliga här är tron, inte sanningen ... Detta påminner om Hegels svar, när man sade honom att en del av hans system inte stämde med fakta: ”Så mycket värre för fakta!” Jag minns hur mina kolleger och jag som kommunistiska ledare, så snart vi hörde några tvivel om marxistiska grundsatser, på förhand ”visste” att det var ”revisionismen”, ”fienden” som var i farten. Och vad som är viktigare: detsamma gäller om marxismen i praxis. Det finns inget behov av att praxis skall överensstämma med den

förhärskande teorin så länge praxis ofrånkomligt leder till målet. Häre ligger Stalins diaboliska genialitet: han insåg att kommunisterna trots sina betryckta mänskliga samveten skulle fortsätta med hans lögn och förbrytelser därför att dessa godtogs som hjälpmedel och offer som måste göras på kommunistpartiets färd mot det sanna målet. Hos mig vaknade tvivlet första gången när trotskisträttegångarna inleddes i Moskva 1936. Men jag övertygade mig själv om anklagelsernas sannfärdighet. Annars skulle jag inte ha stannat kvar inom en rörelse som jag hade vikt mina krafter och som hade gjort mig till sin förkämpe genom strid, vedermöda och fångenskap. När jag av Titos tystnad efter hans besök i Moskva 1938 misstänkte att saker och ting inte förhöll sig alldeles som de hade framställts där, undertryckte jag mina moraliska tvivel. Det här var som det borde vara och alltså var det som det måste. I tåten framför fakta marscherade a priori-sanningarna. Och kampen för dessas förverkligande — i själva verket för förverkligandet av mig själv — tystade det etiska sinnet och omformades till och med till en egen etik, den högsta etiken av alla.

Kommunismen är inte en religion, och det är inte riktigt att göra jämförelser mellan kommunism och religion. Men i de ”absurditeter” som gjort sig gällande vid kommunismens uppstigande till makten, är det någonting som är analogt med de romerska slavarna och det romerska imperiets kolonifolk. De var mottagliga för en mystisk tro på en gudsson som förlossaren och dennes uppståndelse, medan de romerska patricierna med sin uppfostran i en rationalistisk och vetenskaplig stoicism bara kunde skratta åt alltsammans som enfald. Den anmärkningen kan göras, att kristendomen i motsats till de moderna ideologierna gav människorna idén om jämlikhet och kärlek, idén om människooödenas identitet. Detta är sant. Men om kristendomen i det förgångna har varit i stånd att vissa tider ta loven av hatets och våldets krafter, så har den inte varit tillräcklig för att hejda dem i vår tid. Har inte i vår egen tid de irrationella, kusliga nazistiska krafterna i ett svep fört en av de högst civiliserade bland nationerna i världen tillbaka till råhet och ondska, dragit ödeläggelse och ruin över Europa och en betydande del av människosläktet? Och löper inte än idag våldets och laglöshetens demoner amok, om ock i en annan förklädnad och under andra motivationer?

Tiden, miljön och de sociala behoven har gjort sitt: oöverensstämmelserna mellan dialektik och vetenskap har gjort kommunisterna i allt högre grad dogmatiska i deras kamp för makten och monopolet över makten. Men på samma gång har de vunnit ett större verklighetssinne. De av kommunismens grundare som hade den största skaparkraften var också de största, de mest övertygade och de mest ”vetenskapliga” av dogmatikerna. Sålunda var Lenin mer dogmatisk än Engels, men han hade en djupare, mer nära ofelbar känsla för sin tids realiteter och för de revolutionära förhållandena i sitt eget land Ryssland. Detsamma kan sägas om Stalin. Den mest dogmatiska av dem alla är Mao Tse-tung, men han kan mycket väl vara den mest realistiska, på grund av sin insikt i Kinas öde och sitt skarpsinne i fråga om hur dogmen har urartat i händerna på sina bärare, på grund av den mänskliga benägenheten att välja det som är lätt och lägligt. Denna kommunisternas självförgörande realism tycks bli alltmer mäktig och ofelbar alltefter som dess verkställare blir mer fjättrade vid dogmen. Samtidigt som dogmen skänker motståndskraft mot realiteter genom sin absolutet, söker den en anpassning till realiteterna för att överleva och göra erövringar. Så här förhåller det sig: kommunisterna är oeftergivliga, obevekliga dogmatiker som djärvt, medvetet och envetet bedömer de mänskliga situationer och de möjligheter de rymmer och arbetar i dem och med dem med en hänsynslöshet som vänds till och med emot dem själva, som om de alla vore föremål vilka måste offeras för de förutbestämda målsättningarna i historien och den mänskliga tillvaron. Därför kan det sägas att de stora grundarna av dogmen, vilka väglett kommunismens arkitekter — Engels, Lenin, Stalin och Mao Tse-tung — inte var riktiga dogmatiker i ordets bokstavliga mening. De är dogmatiker endast om de ses med utgångspunkt i dagens förändrade läge. Ty så länge som människor, så länge som livet underkastar sig dogmen, så kommer denna att fortsätta att framstå som en uppenbarelse, som en vetenskap. Så länge en dogm inte har förmågan att helga först sin egen kamp och sedan sin makt och sina privilegier, är den inte en

dogm för sina anhängare. Vändpunkten för marxismen kom när modern teknologi och ekonomiska och politiska omständigheter tvang kommunisterna och deras system ut ur deras skal, intellektuellt och praktiskt, och tvang dem att i kampen för att överleva själva bli ”otrogna” och ”revisionister”.

Detta är vad som också har hänt med andra revolutionära rörelser under historiens lopp. Den enda skillnaden när det gäller kommunismens lott är att denna kom fram i vetenskapens namn och i tron att den var en vetenskap — men så blev det på grund av tiden, på grund av den struktur som åsattes den av rådande omständigheter och på grund av de illusioner med vilka den måste identifiera sig innan den kunde bli verklighet.

Den dialektiska materialismens vanställda och överkliga ansikte speglades först i naturvetenskapens spegel, först och främst den teoretiska fysikens. Men dessa vetenskaper var själva ur stånd att framställa detta ansikte i dess rätta avbildning förrän det rätta ögonblicket kom, med de lämpliga sociala förutsättningarna, dvs. förrän kommunisterna själva fann det nyttigt, ja, oundvikligt att erkänna den vetenskapliga forskningens resultat och bevis. Sålunda hade Sovjetunionen vid slutet av Stalins välde kommit fram till den absurda situationen, att den producerade kärnbomber samtidigt som den förkastade Einsteins relativitetsteori, vilken innehåller vad som har kallats ”kärnenergis grundekvation” och helt enkelt är en aspekt av verkligheten. Studenterna i Sovjet kunde inte låta bli att lära sig einsteinsk fysik, eftersom det inte finns något annat val i våra dagar, och sovjetiska vetenskapsmän, som hör till de mest idérika och djuplodande i världen, kunde inte annat än rodna av skam inför sina västerländska kolleger på grund av den officiella filosofiska propagandans imbecilliteter. Förfall är alltid en obehaglig sak att uppleva. När Kina fortsätter att rättfärdiga sig självt och förklara allting i världen efter den maoistiska versionen av marxismen, och förklarar sina framgångar när det gäller att producera både vattenmeloner och kärnbomber med Mao Tse-tungs ”allsmäktiga” och ”allvetande” läror, så är det på grund av dess revolutionära och despotiska herrars beslutssamhet att med näbbar och klor kämpa, också med groteska propagandavapen, för den livsstil de har valt och för sitt lands ställning som världsmakt.

Det är lärorikt för var och en, också för kineserna själva, att lägga märke till hur förändringen i hållning gentemot Einstein och hans teori har försiggått i Sovjetunionen. Men för att förebygga missförstånd måste jag först av allt påpeka att relativitetsteorin möttes med mindre motstånd från vetenskapsmännen i Sovjet än i andra länder, och att det bara var de officiella ideologerna och de vetenskapsmän som var dem underställda som opponerade emot teorins filosofiska innebörd — den världsbild den avslöjade — vilken är oskiljaktig från dess naturvetenskapliga innebörd. Det benhårda motståndet varade fram till Stalins död, och det fortsätter i en något mildare form än idag, fast detta är en situation som har fört de sovjetiska ideologerna in i en ohållbar position.

Om man jämför hur detta problem behandlades under Stalins respektive Chrusjtjovs tid i de mest ansedda vetenskapliga publikationer i Sovjet får man en bild av vad som har förändrats — liksom också av vad som alltjämt är sig likt sovjetmarxisternas rigida, falska attityd:

Om Einstein 1933: ”Einsteins filosofiska ställning kännetecknas inte av något sammanhang. Materialistiska och dialektiska betraktelsesätt blandas med machistiska postulat som träder i förgrunden i nästan alla Einsteins filosofiska uttalanden . . . Han intar positionen av liberal demokrat. Han döljer inte sina sympatier för Sovjetunionen, och han är medlem av Sovjetunionens Vänner.”³

³ *Bolsjaja Sovjetskaja Entsiklopedija*, 1:a uppl., Moskva, vol. 33. Sid 154

Om Einstein 1957: "Einsteins filosofiska åsikter framställs aldrig i något slags sammanhängande form. Hans arbeten har sin djupa framstegsbetonade betydelse alldeles oavsett det ena eller andra uttalandet av filosofisk natur."⁴

Medan sålunda Einsteins "filosofiska åsikter" och "positioner" 1933 öppet attackeras som machistiska, hävdas det 1957 bara att han aldrig har uttalat sina åsikter i sammanhängande form. Hållningen gentemot Einsteins tankar om världen på grundval av relativitetsteorin och andra vetenskapliga lärosatser har blivit mildare och mer tolerant, även om det fortfarande kvarstår en djuprotad misstro mot hans filosofiska uppfattningar, vilka betecknas som "oklara". För sovjetideologen har Einstein som tänkare inte höjt sig över den naive liberalens nivå, en person som kanske dock kan vara lämplig att vara medlem av Sovjetunionens Vänner.

Om relativitetsteorin 1932: "En djupgående kritik av dessa betraktelsesätt [Newtons uppfattning om tid och rum] gjordes av Engels, när han blottade Newtons metafysiska utgångspunkt. I sin analys av rörelsebegreppet påpekar Engels: 'Rörelse hos en isolerad kropp existerar icke; endast relativ rörelse existerar. Ty varje rörelse, mekanisk rörelse i synnerhet, är kroppars inbördes aktion. Begreppet om något från materien absolut skilt i rörelse i rum och tid är samma slags metafysiska abstraktion. Rum och tid är former av existensen av materia i rörelse och har ingen existens som separata enheter oavhängiga av materien. I detta sammanhang skriver Engels: Uppenbarligen är bägge formerna av materiens existens [dvs. tid och rum] utan materien själv ingenting annat än tomma begrepp, en abstraktion som har existens endast i våra huvuden ... Denna teori [relativitetsteorin] är ett steg framåt i fysikens utveckling. — Men det bör här betonas att sammanbrottet för de gamla begreppen tid och rum, sammankopplade med R. har utnyttjats av den reaktionära borgerliga filosofin, särskilt machismen och liknande åskådningar tenderande till subjektiv idealism. I viss utsträckning har biträde härvid lämnats av vissa fysiker, i synnerhet grundaren av relativitetsteorin, Einstein själv. — Sålunda har Einstein vid flera tillfällen framställt sina forskningar som en vidareutveckling av E. Machs idéer om tid och rum . . . Vidare finns det inte något underlag för den uppfattningen att den analys av tid-rum som utförts av Einstein skulle vara slutgiltig och uttömmande. Vad som behövs är en kritisk materialistisk analys av R. och en undersökning av litteraturen om R:s existerande postulat."⁵

Om relativitetsteorin 1955: "Relativitetsteorin är en fysikalisk teori om rum och tid, och intimt förknippad med den är sådana grundläggande fysikaliska begrepp som rörelse, massa, energi etc. Sålunda har dess generella slutsatser filosofisk innebörd, och den kan inte förstås utan erforderlig filosofisk analys av dess grunder. Rum och tid är former av materiens existens, och detta betyder att rumsrelationer och tidsrelationer inte har någon existens i sig utan är determinerade av materiella förbindelser med föremål och fenomen. Följaktligen utgör de allmänna lagarna för dessa relationer och för rummets och tidens egenskaper lagar för och egenskaper hos den allmänna strukturen av föremåls och fenomenens materiella förbindelser. Följaktligen beror ett utvecklande av kunskapen om rummets och tidens egenskaper av kunskapen om materiens egna egenskaper. Medan rum-tid-teorin i den klassiska fysiken huvudsakligen byggde på kunskap om fasta kroppars egenskaper och relationer, så har R. växt upp på grundval av forskningen i fråga om elektromagnetiska processer. . . . Sålunda ligger till grund för R. nya principer rörande materiella förbindelsers allmänna egenskaper, fysikaliska fenomenens interaktion. Detta betyder att uppkomsten och utvecklingen av relativitetsteorin har tjänat att bekräfta den dialektiska materialismens lära om tid och rum som former av materiens existens. ... Den dialektiska materialismen lär att rum och tid är former av materiens existens. 'Ingenting existerar i universum annat än materia i rörelse, och materia kan inte röra sig annat än i tid och rum'. Därför kan det också sägas, att R. är en teori om rum-

⁴ A.a., 2:a uppl., Moskva, vol. 48, sid 343

⁵ A.a., 1:a uppl., Moskva, vol. 33, sid 616f

tid-relationerna för materia i rörelse. De viktigaste grundsatser som teoretiskt underbyggs inom R. är: 1. bekräftelsen av den dialektisk-materialistiska läran om rum och tid som former av materiens existens. . . . 5. R. bekräftar, genom att fastställa förbindelsen mellan rum och tid och strukturen av rum-tid och materia etc. den dialektisk-materialistiska läran om den ömsesidiga förbindelsen och inbördesberoendet mellan alla aspekter av materiell verklighet. Genom att ställa konkreta problem i fråga om dialektiken beträffande form och innehåll, konkret och abstrakt, absolut och relativt, egenskaper och förbindelsemässiga fenomen, bekräftar R. Engels' postulat att naturvetenskapen är dialektikens probersten.”⁶

Som vi har sett rådde under Stalins tid ringaktning och kritik till och med i fråga om relativitetsteorins fysikaliska sida (det finns inte något underlag för den uppfattningen att den analys av tid-rum som utförts av Einstein skulle vara slutgiltig eller utömmande. Vad som behövs är en kritisk materialistisk analys av R.”), samtidigt som de moskovitiska ljungeldarnas svingare reserverade sin vredes fulla raseri för ”borgerligt reaktionära” filosofer och Einstein själv, som hade ”lämnat dem biträde” när det gällde att ”utnyttja” sammanbrottet för de gamla begreppen om rum och tid.

Under Chrusjtjov sopades all ringaktning för och kritik av relativitetsteorin bort, men för att vara på den säkra sidan nämnde man ingenting om något utnyttjande av teorin, och följaktligen behövde inga invändningar resas emot Einsteins filosofiska uppfattning. Detta innebar en väsentlig förändring, i allra högsta grad betydelsefull från synpunkten av den vetenskapliga tankens befrielse från dogmens tvångströja. Men det var mer fråga om en nödlösning i ett extraordinärt läge än resultatet av en äkta, opartisk insikt om sanningen. Också då gjordes liksom under Stalins välde ivriga ansträngningar att se till att de allmänna ”principerna” i relativitetsteorin skulle ”tjäna att bekräfta den dialektiska materialismens doktriner”, och under denna tid, under Chrusjtjov, var de citat som anfördes i bevisen från Lenin i stället för Stalin — uppenbarligen i enlighet med tillbaka-till-Lenin-kursen. Men de bevis som framställdes var ingenting annat än en godtycklig röra eller i några fall medveten humbug. Den ”djupgående kritik” av Newtons uppfattning som åstadkommit av Engels och särskilt citaten ur dennes tankar om den relativa rörelsens exklusiva existens framställs som varken mer eller mindre än förelöpare till Einstein! Mellan Engels' citerade tankar och Einsteins teori finns det emellertid bara en sak gemensam: adjektivet ”relativ”. Engels betonade helt enkelt det banala faktum att en kropps rörelse alltid äger rum i förhållande till en annan kropp, medan man, som vi har sett, i relativitetsteorin avfärdar distinktionen mellan massa och energi, uppenbarar en fjärde dimension i en värld av händelser, påvisar en sammansmältning av rum och tid i rum-tid, behandlar tiden som relativ under övergången till nästa koordinatsystem, osv.

Men vad i himlens namn är det då för mening i den ”djupgående” Engels-Lenin-maximen att tid och rum är aspekter av materiens existens? Ingen mening utom denna: Ingen materia existerar som inte har utsträckning och varaktighet. Detta är mycket nattståndet och mycket banalt. Men kommunisten är fascinerad och till förvirring överväldigad av ”existensformer”: det låter lärt, djupt och framförallt hegeliantskt. Och mer övertygande är inte heller försöken att stöpa Einsteins teori i en form av Lenin-citat: Sovjet-teoretikern citerar Lenins föreställning — en annan av dessa eviga sanningar som låter så djupa — att ”materien kan inte röra sig annat än i tid och rum”, och han broderar ut det: ”Därför kan det också sägas, att R. är en teori om rum-tid-relationerna för materia i rörelse.” Var finns logiken eller den intellektuella oantastligheten i detta? Och vad för ett storhetsvansinnigt, pösigt struntprat är detta: ”Följaktligen utgör de allmänna lagarna för ... rummets och tidens egenskaper lagar för och egenskaper hos den allmänna strukturen av föremåls och fenomenens materiella förbindelser”? Vilken lycka för sovjetvetenskapen och sovjetfolket att bevis som dessa inte hålls hemliga, att en tänkare som denne inte hålls i skymundan!

⁶ A.a., 2:a uppl., Moskva, vol. 31, sid 411

VII

En rationell och samvetsgrann iakttagare bör kunna spåra ursprunget till kommunismens nuvarande ideologiska degeneration genom att undersöka de olika sätt på vilka lärans stora dogmatiker och grundare koncipierade den dialektiska materialismen, utvecklade den och använde den. Men de ansträngda och häftiga bemödandena att tvinga den moderna vetenskapens fantastiska möjligheter in i den dialektiska formen är inte den enda eller den senaste aspekten av krisen för den marxistiska världsbilden. Krisen är i realiteten inneboende i marxismens väsen och fanns där redan vid dess födelse.

Hur mycket Marx själv än må ha trott på sitt vetenskapliga grepp — och han var faktiskt samhällsvetenskapare — så var han oförmögen att eliminera ett visst väsentligt attribut till sitt tänkande: den omständigheten att detta liksom allt mänskligt tänkande realiserar sig endast i realiteternas värld. När han knöt an sina åsikter till arbetarrörelsen kunde han inte hindra dem från att systematiseras, ty annars skulle de inte ha gått att förstå, än mindre att acceptera som ett handlingsprogram. Resultaten av hans forskningar i fråga om alla sammanhängande filosofiska systems otillräcklighet och urmodighet offrades till sist för hans ambition att aktualisera sina egna idéer, offrades för den socialistiska rörelsens behov. Fast det är omöjligt att skilja revolutionären från vetenskapsmannen i Marx' mångsidiga och rikt rustade personlighet, började han som revolutionär, och det var som sådan han sökte bekräftelse hos vetenskapen för sina trosföreställningar. På samma sätt som en del människor blir kommunister innan de har lärt sig kommunistisk teori, så blev Marx kommunist först och grundade den kommunistiska doktrinen efteråt. Det var den sorts människa han var, och under senare delen av sitt liv förblev han till sin död 1883 revolutionären som hade forskat igenom British Museum efter objektiva lagar som skulle rättfärdiga hans profetiska nitälskan, som skulle underbygga ett livsverk som var outtömligt därför att det var inriktat på slutlig befrielse från tyranni och utsugning. Ett sådant idealistiskt och absolut mål måste ovillkorligen ta loven av medlen att förverkliga detsamma, hur vetenskapliga dessa än må ha varit. Marxismens kris, för att tillämpa den dialektiska metoden här, skulle finnas i dess embryo och skulle vara determinerad av sättet för dess uppkomst och av dess målsättning.

Marxismens fortsatta utveckling ledde, grovt uttryckt, till att dogmen stärktes i och med sin praktiska tillämpning i den socialistiska rörelsen, men på samma gång till en minskning av dess vetenskapliga karaktär och till en alltmer otyglad intolerans. Engels systematiserade Marx' åsikter till ett lärosystem, till en filosofi för socialistpartier. Därefter berikade Lenin filosofin med sin teori om revolution och ny makt, för vilken han konstruerade ett instrument — ett revolutionärt parti av ett nytt slag, och det var detta parti som Stalin skulle reducera till ett redskap för andligt förslavande. Stalins terrorvälde inom partiet självt och det väldiga svalg som undan för undan öppnades mellan kommunismens verklighet och dess teori har tvingat de nuvarande östeuropeiska ledarna inte bara att avveckla dialektiken utan också att använda marxism-leninismen som ett vapen i ett spel med köpslagan och eftergifter. Sina egna stora lärare erinrar de sig nu endast vid festliga tillfällen eller då deras egna desillusionerade styrkor måste stramas upp gentemot ”främmande idéer”. Med nationaliseringen av de kommunistiska partierna dras den senare hälften av termen marxism-leninism steg för steg ur cirkulationen, så att den numera sällan uppträder annat än när Moskvas ideologiska supremati skall understrykas. C. L. Sulzberger lade under ett besök hos Tito i mitten av maj 1968 märke till att denne inte längre använde termen leninism. Den tjeckiske kommunisten Cestimir Cizarz gjorde ett djärvt uttalande som utlöste vredesutbrott och tillrättavisningar från ideologerna i Pravda när han sade att ”man kan inte undgå att lägga märke till vissa ogynnsamma verkningar av försöken att proklamera de sovjetiska kommunistiska

erfarenheterna som den enda möjliga linjen för marxistisk politik och ibland att tillämpa leninismen som en monopolistisk tillämpning av marxismen”.⁷

Att bryta upp först från Stalin och nu från Lenin är i realiteten att bryta upp från Marx och marxismen. Detta sätter fart i Mao Tse-tungs klappjakt på renegater bland de östeuropeiska, italienska och franska kommunistiska partiledarna. Och efter att ha bevittnat Sovjets misslyckande i att bygga upp ett ”klasslöst samhälle”, undertrycker Mao samtidigt sin egen partibyråkrati och upphöjer marxismen kombinerad med hans egna åsikter till rang och värdighet av en ”ny” religion.

Det kan ligga något i det om man vill anmärka, att större delen av vad jag här utsätter för kritik bara är en sida av marxismen, ett marxistiskt drag eller, som anklagelsen för det mesta lyder numera bland de östeuropeiska ledarna, Stalins speciella förvrängning av marxismen. Men vad som inte kan bestridas är att det marxistiska tänkandet och marxismen kom att realiseras uteslutande på grund av sin dogmatism, på grund av sin despotiska karaktär, vilken kulminerade under Stalin och i den maktstruktur och det ekonomiska system som han byggde upp. Alla marxismens övriga drag — de humanistiska, demokratiska, icke-ideologiska — har överlevat i kommunistiska kättares medvetanden bara som illusioner, kanske användbara när det gäller att bryta sig ut ur de dogmatiska tvångströjorna, men ovidkommande, orealistiska och överksamma när det gäller att aktivera en annorlunda, socialistisk, demokratisk omgivning. De som (i likhet med professor Predrag Vranicki i Jugoslavien) fördömer mig för att jag skulle identifiera kommunismen med stalinismen röjer sig såsom oförmögna att gå längre än till den kritik av Stalin och den reform av stalinismen som tidigare gjorts av kommunistiska politiker som Chrusjtjov och Tito. När man framför åsikter som dessa förskönar man ofta den efterstalinistiska kommunismens program (som Titos ”självstyrelse”, Chrusjtjovs ”folkstat” eller Brezjnevs ”vetenskapliga ledarskap”) och framställer dem som socialismens återgång till den rätta vägen. I själva verket är krisen inom stalinismen i grund och botten en kris inom kommunismen som praktisk realitet, och just därför kan den inte vara annorlunda än en kris inom kommunismen som ideologi, och följaktligen en kris inom marxismen. Det förefaller mig som om var och en som inte inser detta måste vara ur stånd att fatta djupet av den aktuella krisen inom kommunismen och, om han är inblandad, också ur stånd att söka efter något alternativ till den.

⁷ *Politika*, Belgrad 16 juni 1968, sid 2.